

УДК [343.121.4:347.921.4](477)

В. В. Нікітченко

АДВОКАТУРА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА НА ЗАХИСТ І ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

Досліджено конституційно-правове регулювання та механізм реалізації невід'ємного права людини і громадянина на захист від обвинувачення та правову допомогу.

Конституція України закріпила право кожного на правову допомогу в системі найважливіших конституційних прав людини і громадянина, таких як право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на повагу честі й гідності особи, презумпцію невинуватості тощо.

Проте в Основному Законі не може бути детально врегульований будь-який суспільний інститут. Адвокатура не є винятком. Конституція України передбачає, що адвокатура в Україні існує для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах. Без сумніву, конституційне призначення адвокатури значно вужче громадянської потреби в ній, оскільки зобов'язує адвокатуру діяти лише в напрямку забезпечення права на захист від обвинувачення та правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах. Адвокатура у своєму розвитку пішла значно далі цих двох форм діяльності й сьогодні активно забезпечує надання правової допомоги суспільству не лише у цих сферах, а й у значно ширшій аудиторії. Однак якщо ми констатуємо, що саме адвокатура

існує та діє для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги, то очевидно, що в одній нормі обмежувати його не слід [1, с. 135].

Стаття про адвокатуру міститься у розділі II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», чим підкреслюється особливий характер цього правового інституту, діяльність якого спрямована на допомогу державі у виконанні нею певних функцій, визначених Основним Законом. Згідно зі ст. 3 Конституції України утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Для реалізації цього обов'язку створюються відповідні інститути. Покладення саме на адвокатуру визначених вище завдань пов'язано з проголошеним вперше на конституційному рівні правом кожного на правову допомогу, в тому числі й безоплатно (у передбачених законом випадках), а також правом кожного на вільний вибір захисника своїх прав.

Право на захист та правову допомогу є одним із невід'ємних прав людини і має загальний характер. Підтвердженням цьому є ч. 1 ст. 59 Конституції України, де вказано, що «кожен має право на правову допомогу», а поняття «кожен» охоплює всіх без винятку осіб – громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України. Здійснення права на правову допомогу засноване на дотриманні принципів рівності всіх перед законом та відсутності дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Правова допомога є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може включати консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо. Вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати. При цьому у передбачених законом випадках, зокрема для захисту прав і свобод дітей, неповнолітніх батьків та для захисту від обвинувачення відповідні державні органи, їх посадові та службові особи під час здійснення своїх повноважень зобов'язані забезпечити надання зазначеним особам необхідної правової допомоги.

Право на правову допомогу – це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права.

Конституційний Суд України зазначає, що гарантування кожному права на правову допомогу в контексті ч. 2 ст. 3 та

ст. 59 Основного Закону України покладає на державу відповідні обов'язки щодо забезпечення особи правовою допомогою належного рівня. Такі обов'язки обумовлюють необхідність визначення в законах України, інших правових актах порядку, умов і способів надання цієї допомоги. Проте не всі галузеві закони України, зокрема процесуальні кодекси, містять приписи, спрямовані на реалізацію такого права, що може призвести до обмеження чи звуження змісту та обсягу права кожного на правову допомогу.

Крім того, гарантування кожному права на правову допомогу є не тільки конституційно-правовим обов'язком держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань відповідно до положень Загальної декларації прав людини 1948 року [2], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [3], Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року [4] тощо.

За змістом ст. 64 Конституції України конституційне право кожного на правову допомогу у жодному випадку не може бути обмежено. Відповідно до Основного Закону України положення «кожен має право на правову допомогу» (ч. 1 ст. 59) є нормою прямої дії (ч. 3 ст. 8), і навіть за умови, якщо це право не передбачене відповідними законами України чи іншими правовими актами, особа не може бути обмежена у його реалізації.

«Держава в особі відповідних органів визначає певне коло суб'єктів надання правової допомоги та їх повноваження. Аналіз чинного законодавства України з цього питання дає підстави визначити, зокрема, такі види суб'єктів надання правової допомоги:

- державні органи України, до компетенції яких входить надання правової допомоги (Міністерство юстиції України, Міністерство праці та соціальної політики України, нотаріат тощо);
- адвокатура України як спеціально уповноважений недержавний професійний правозахисний інститут, однією з функцій якого є захист особи від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах (частина друга статті 59 Конституції України);
- суб'єкти підприємницької діяльності, які надають правову допомогу клієнтам у порядку, визначеному законодавством України;
- об'єднання громадян для здійснення і захисту своїх прав і свобод (частина перша статті 36 Конституції України)» [5].

У ч. 1 ст. 59 Конституції України не міститься обмежень стосовно кола суб'єктів надання правової допомоги та вимог щодо їх професійної підготовки, які мають визначатися в законах України, а у ч. 2 передбачено, що для забезпечення права на

захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура [5; 6].

Слід також наголосити на тому, що положення ч. 2 ст. 59 Конституції України про те, що для забезпечення права на захист від обвинувачення в Україні діє адвокатура, не може тлумачитись як право підозрюваного, обвинуваченого і підсудного обирати захисником лише адвоката, тобто особу, яка має свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю відповідно до ст. 2 Закону України «Про адвокатуру» [7]. Це положення треба розуміти як одну з конституційних гарантій, що надає підозрюваному, обвинуваченому і підсудному можливість реалізувати своє право вільно обирати захисником у кримінальному судочинстві адвоката, тобто особу, яка має право на заняття адвокатською діяльністю. У такий спосіб держава бере на себе обов'язок забезпечити реальну можливість надання особам кваліфікованого захисту від обвинувачення, якщо цього вимагають інтереси правосуддя. «Допуск приватно практикуючого юриста, який займається наданням правової допомоги особисто або за дорученням юридичної особи, як захисника ніяк не порушує право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист» [5].

Системний аналіз ст. 59 Конституції України, Закону України «Про адвокатуру» дає підстави для висновку, що положення ч. 2 цієї статті «для ... надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура» є однією з конституційних гарантій та нормою прямої дії, яка надає свідку під час допиту в органах дзнання, досудового слідства чи особі у разі давання пояснень в державних органах право вільно отримувати правову допомогу адвоката. У такий спосіб держава бере на себе обов'язок забезпечувати можливість надання кваліфікованої правової допомоги особам у правовідносинах з державними органами.

Статтею 59 Конституції України кожному гарантовано право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Важливим кроком держави в реалізації цього положення стало прийняття Верховною Радою України 2 червня 2011 року Закону України «Про безоплатну правову допомогу» [8], який набрав чинності 9 липня 2011 року. При цьому нагальність встановлення правових механізмів застосування такого виду соціальної допомоги обумовлювалась не тільки потребою практичної реалізації конституційних гарантій забезпечення права кожного на судовий захист, але й приведення вітчизняного законодавства у відповідність до

норм міжнародного права та практики Європейського суду з прав людини.

Прийнятий Закон України «Про безоплатну правову допомогу» кожному без винятку надає змогу не тільки «теоретично або ілюзорно» мати права, але й ефективно реалізовувати їх на практиці та, за необхідності, захищати від порушень та протиправних посягань шляхом отримання безоплатної первинної правової допомоги. Незахищені, вразливі верстви населення зможуть безоплатно скористатись послугами спеціалістів, зокрема й у судових процесах при представництві їх інтересів та складанні процесуальних документів (безоплатна вторинна допомога).

Таким чином, відповідно до ст. 1 вказаного вище Закону безоплатна правова допомога – це правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел. У свою чергу, право на безоплатну правову допомогу – гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу у випадках, передбачених Законом.

При реалізації права на безоплатну правову допомогу не допускається застосування привілеїв чи обмежень до осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Державна політика у сфері надання безоплатної правової допомоги має ґрунтуватися на таких принципах:

- 1) верховенство права;
- 2) законність;
- 3) доступність безоплатної правової допомоги;
- 4) забезпечення якості безоплатної правової допомоги;
- 5) гарантоване державне фінансування.

Як зазначалося вище, в Законі України «Про безоплатну правову допомогу» використовуються такі поняття, як безоплатна первинна та вторинна правова допомога. Безоплатна первинна правова допомога – це вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Вона включає такі види правових послуг:

- 1) надання правової інформації;

- 2) надання консультацій і роз'яснень з правових питань;
- 3) складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру);
- 4) надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

Суб'єктами надання безоплатної первинної правової допомоги в Україні є: 1) органи виконавчої влади; 2) органи місцевого самоврядування; 3) фізичні та юридичні особи приватного права; 4) спеціалізовані установи.

Органи місцевого самоврядування можуть залучати до надання безоплатної первинної правової допомоги адвокатів або інших фахівців у відповідній галузі права. У свою чергу, адвокат, інший фахівець у відповідній галузі права чи юридична особа приватного права, з якими укладено договір про надання первинної правової допомоги, зобов'язані надавати високоякісну допомогу в обсязі та строки, визначені договором.

Безоплатна вторинна правова допомога – це вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя.

Безоплатна вторинна правова допомога має включати такі види правових послуг:

- 1) захист від обвинувачення;
- 2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
- 3) складення документів процесуального характеру.

Суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні є:

- 1) центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги;
- 2) адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі за контрактом;
- 3) адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на тимчасовій основі на підставі договору.

Згідно з Прикінцевими та перехідними положеннями Закону України «Про безоплатну правову допомогу» Міністерство юстиції України до 1 січня 2013 року повинно утворити центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги при головних управліннях юстиції в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі.

Таким чином, правова допомога має надаватись кваліфікованими працівниками відповідного компетентного органу, які мають практичний досвід роботи за нагальним питанням й

зможуть чітко і доступно надати роз'яснення положень законодавства, а також необхідні консультації за отриманим запитом, професійно скласти документи та представити інтереси заявника в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування та перед іншими особами.

Отже, Закон України «Про безоплатну правову допомогу» є значним кроком вперед на шляху вдосконалення вітчизняного законодавства та реалізації відповідних конституційних положень.

Список літератури: 1. Сафулько С. Українська адвокатура: в очікуванні вчорашнього дня / С. Сафулько // Право України. – 2010. – № 3. – С. 133–136. 2. Загальна декларація прав людини : прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 груд. 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015. 3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004. 4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043. 5. Рішення Конституційного Суду України від 16 листоп. 2000 р. № 13-рп/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v013p710-00&p=1310802479139870>. 6. Рішення Конституційного Суду України від 30 верес. 2009 р. № 23-рп/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v023p710-09>. 7. Про адвокатуру : закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2887-12>. 8. Про безоплатну правову допомогу : закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3460-17>.

Надійшла до редколегії 11.08.2011

Исследованы конституционно-правовое регулирование и механизм реализации неотъемлемого права человека и гражданина на защиту от обвинения и правовую помощь.

Constitutionally-legal regulation and the mechanism of realization of an inalienable right of the person and the citizen on protection against charge and legal assistance are investigated.